

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1957.2.05>

KOHANIMEST MAHTRA

P. Ariste,

Eesti NSV Teaduste Akadeemia akadeemik

Mõned eesti kohanimed on laialt tuntud selle tõttu, et nendega on seotud ajaloolisi sündmusi. Üks niisuguseid kohanimesid on *Mahtra*. Talupoegade ülestõus 1858. aastal, *Mahtra sõda*, on selle kohanime kandnud isegi üle eesti keele piiride. Kohanime populaarsusele on omalt poolt tõhusalt kaasa aidanud ka E. Vilde samanimeline romaan.

Allpool vaadeldakse lähemalt, mida tähendab kohanimi *Mahtra*. Paljud eesti kohanimed on oma päritolult otsekohe läbinähtavad. Niisuguseid nimesid *Mahtra* ei ole. Ta kuulub nende nimede hulka, millede otsene side mõne tänapäevase eesti sõnaga pole käegakatsutav. See kohanimi on selline, milles võib peituda mõni endine, praegu ununenud sõnatüvi või mille ühtekuuluvus mõne olemasoleva sõnatüvega on arusaadav üksnes keelelise analüüsi kaudu.

Eestikeelsele kujul on *Mahtra* esmakordselt registreeritud 1732. aastal Thor Helle—Gutsleffi keeleõpetuses „Kurtzgefazte Anweisung zur Ehstnischen Sprache”.¹ Selle teoses esineb nimetus *Mahtra mois*, mille saksakeelseks vasteks on *Machters*. Sellel saksastatud kujul on kõnesolev kohanimi kirja pandud palju varemaltki, nimelt 1467., 1468., 1539. jne. aastal. Saksa keeles tarvitusel olnud *Machters* on lähtunud eesti kohanime seesütlevast käändest. Algupärandi seesütlevast või alalütlevast põlvnevad mitmed teisedki saksastatud eesti kohanimed. Saksa- ja ladinakeelseis ürikuis leidub *Mahtra* vasteid veel muulgi kujul, nagu *Machtris* (1417. aastal), *Machtriss* (1503), *Maxtres* (1500), *Machtirsch* (1589). Sõnakuju *Maxtres* on ilmsesti kirjutusveega, kus *ch* asemele on kirjutatud *x*. Kohanime kõige vanem teadaolev kirjapanek on Taani Hindamisraamatus,² kus esineb *Mataros*. Selleski nimekujus peab nägema kirjutusviga, sest foneetiliselt pole eesti keeles kuidagi võimalik, et hiljem oleks häälik *h* sünenenud *t* ette. XIII sajandi esimesel poolel kirja pandud *Mataros* osutab, et sõna teises silbis on omal ajal olnud vokaal *a*. Seega on see kohanimi omal ajal võinud kuuluda kujul **mahtara*, omastav **mahtaran*. Tollal, kui kirjutati Liber Census Daniae, olid eesti kohanimed veel üldiselt nimetavas ega esinenud omastavas, nagu nad esinevad tänapäeval. Praegune kohanimi *Mahtra* lähtub omastavast **mahtaran*.

Kohanimest **mahtara* saab kõigepealt eraldada sufiksi *-ra* (eesvokaalseis sõnus esines *-rä*), millega on tuletatud niihästi nimi- kui ka omadussõnu. Selle sufiksiga tuletatud nimisõnu on eesti keeles ohrtrasti, nagu *kamar*, omastav *kamara*; *peenar*, om. *peenra*; *kodar*, om. *kodara*; *pisar*, om. *pisara*. Teisteski läänemere keeltes on küllalt siakuuluvaid nimisõnu, näit. soome *kihara* 'kähar, loka', *makkara* 'vorst' (eesti keeles on murdeti *makk*), *sapara* 'saba', *kankara* 'kivikangur' jne. Omadussõnadest võib mainida sõnu *avar*, om. *avara*; *hämär*, om. *hämara*; *köver*, om. *kövera*; *kumer*, om. *kumera*; *täbar*, om. *täbara*; soome *ankara* 'vali, range', *katkera* 'kibe', *viherä* 'roheline, haljas', *hämärä* 'hämär' jne.³ Pärast sufiksi eraldamist jääb järele sõnatüvi *mahta-*. See sõnatüvi esineb veel ühes teiseski kohanimes. Vastseliina rajoonis on kaks *Mahtra* talu: *Ala-Mahtra* ja *Mäe-Mahtra*. Selles kohanimes on lõpus sufiks *-ja*, mis on liitunud kõnesoleva tüvega. Kohanimi *Mahtra* esineb mujalgi peale ajalooliselt tuntud *Mahtra mõisa* ja *Mahtra küla*. Endises Kursi vallas, praeguses Põltsamaa rajoonis on kaks *Mahtra* talu (Kursi ja Kaave külas). Martnas on Putkaste külas *Mahtra heinamaa*. *Mahtra talu* on ka Varstu külanõukogus Matsi asunduses Antsla rajoonis. See viimane kohanimi on aga üsna uus ning antud ajalooliselt kuulsale *Mahtra* eeskujul. Olemasolevad andmed osutavad sellele, et *Mahtra* pole just haruldane kohanimi.

¹ Halle 1732, lk. 311.

² P. Johansen, Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen-Reval 1933, lk. 496 jj.

³ Vt. muide I. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I. Helsinki 1941, lk. 117 jj.

Oma ulatuslikus uurimuses eesti kohanime kohta on L. Kettunen käsitlenud ka *Mahtat*.⁴ Tema arvates on selle kohanime tüveks germaani laen *maht*, om. *mahi* (vrd. saksa *Macht* 'võim, jõud, vägi', rootsi *maht* id.). Et eesti *maht* soome *mahti*, om. *mahdin*, *mahtaa* 'suutä, võida', *mahtava* 'suur, ulatuslik, osav, võimas' jne. olevat germaani laenusid, seda on väidetud juba varemgi.⁵ Kõnesolev läänemere sõnatüvi *mahta*-pole siiski germaani laen, vaid see on vana soome-ugri tüvi, mis esineb ka kaugemates sugulaskeeltes peale läänemere keelte.⁶ Ersa-mordvas on olemas verb *маштомс* (soome-ugri *š* on läänemere keeltes muutunud *h*-ks), mis tähendab 'suutma, võima, oskama'. Semasioloogiliselt on tähelepandavad mõned tuletised samast tüvest, nagu *маштовомс* 'kõlbama, kohane või sünnis olema, vajalik olema' ja *машовикс* 'kõlblik, kohane, sünnis', näit. *машовикс пакся* 'harimiseks kohane või kõlblik põld', *машовикс тарка* 'sünnis, sobiv koht'.⁷ Mokša-mordvas on *маштомс* 'oskama, valitsema, valdama'.⁸ Kaugematest sugulaskeeltest võib veel mari keelt mainida, kus leidub verb *мошташ* (luha-mari), *мышташ* (mäe-mari) 'võima, suutma' — *толынат моштем* 'võin ka tulla'. Kaugemais sugulaskeeltes on siis sellel sõnatüvel kaks peamist tähendust: 'võima, suutma' ja 'kõlbama, sobima'. Samad tähendused esinevad sõnatüvel läänemere keelteski. Eri läänemere keeltes on aga toimunud mitmesuguseid semasioloogilisi laienemisi või kitsenemisi. Soome keeles on *mahtaa* 'võida, saada, suuta, osata', *mahti* 'jõud, võim, vägi, mõju', *mahtaja* 'suutev, võimeline, võimas', kuid *mahdollinen* on niihästi 'võimalik, tõenäoline' võimeline, kompetentne' kui ka 'kõlblik, vääriiline'. Samast tüvest on ka *mahtua* 'mahutada, sündida' ja veel muidki tuletisi.⁹ Karjala keel tunneb tähendusi, mis on sel sõnatüvel soome keeles.¹⁰ Sama võib öelda vepsa keele kohta.¹¹ Eesti keeles on Wiedemanni sõnaraamatu järgi¹² *maht*, om. *mahi* ehk *mahu* 'Macht, Gewalt, Vermögen, Freiheit' (= võim, vägi, jõud, suutmine, vabadus), ent ka 'Raum, Platz' (= koht, ruum, ala). Samast tüvest on verb *mahtuma* ka tähendustega 'vermögen, können, wirken' (= suutma, võima, mõjuma, tõhuma) ja 'Raum finden, Raum haben' (= ruumi või kohta leidma, ruumi või kohta olema). Tähelepandavad on mõned kõnekäänud, mis esinevad Wiedemanni sõnaraamatus. Neis praeguse keeletarvituse seisukohalt vananenud või haruldastes lausekonstruktsioonides on käsiteldaval sõnatüvel mitmeid semantiliselt olulisi tähendusvarjundeid, nagu *ta juba mahub töösse* 'er ist schon kräftig genug zur Arbeit' (= ta kõlab juba töösse); *minu jutt ei mahtund ühtegi* 'meine Rede vermochte, wirkte nichts, fand kein Gehör' (= minu jutt ei mõjunud sugugi); *sõnad ei mahu* 'Worte helfen nichts' (= sõnad ei mõju, ei aita); *nenda uhke, et ei mahu teiste inimestega rääkima* 'so stolz, dass er nicht mit anderen Menschen reden mag' (= nõnda uhke, et ei sobi teiste inimestega rääkima); *selle toidusega ma ei mahu kokku mitte* 'diese Nahrung kann ich nicht vertragen' (= seda toitu ma ei taha, see toit mulle ei sünni). Hupel tunneb oma sõnaraamatus¹³ veel sellist kõnesoleva sõnatüve semasioloogilist tarvitust, nagu *polle mahto ellada* 'man kann nicht leben' (= pole võimalust elada).

Nagu ilmneb esitatud eesti keele vanema keeleuuse näidislausetest, on käsitlusel oleval sõnatüvel olnud ka selliseid tähendusi, mis ülalpool on esitatud ersa-mordvast, nimelt 'kõlbama, kõlblik, kohane, sünnis olema'. On seega põhjust arvata, et kohanimes *Mahtra* esineb tüvi *mahta*-just tähenduses 'kõlblik, sobiv, sünnis'. Selle kohanimega on siis kauges minevikus tähistatud maa-ala, mis on elamiseks ja viljelemiseks kohane. On vähem usutav, et kohanime andes oleks lähtunud selle sõnatüve teistest tähendustest.

Saabus toimetusse
21. XII 1956

⁴ L. Kettunen, Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. Helsinki 1955, lk. 170 jj., vt. ka lk. 48.

⁵ V. Thomsen, Den gotiske sprogklassens indflydelse på den finske. København 1869, lk. 122; K. Donner, Verzeichnis der etymologisch behandelten finnischen Wörter. Helsinki 1937, lk. 196.

⁶ Vt. ka L. Kettunen, op. cit., lk. 236, kus on mainitud ka asjaomast uemat etimoloogikirjandust.

⁷ М. Н. Коляденков—Н. Ф. Цыганов, Эрзянско-русский словарь. Москва 1949; М. Колладжонковилт isiklikult saadud andmeil.

⁸ С. Г. Потапкин—А. К. Имяреков, Мокшанско-русский словарь. Москва 1949.

⁹ E. Lönnrot, Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja. Helsinki 1874—1886.

¹⁰ A. Turunen, Kalevalan sanakirja. Helsinki 1949; J. Kujola, Lyydiläismurteiden sanakirja. Helsinki 1944; P. Pohjanvalo, Salmin murteen sanakirja. Helsinki 1947.

¹¹ M. M. Hämäläinen—F. A. Andrejev, Vepsa-venähine vajehnik. Moskva-Leningrad 1936.

¹² F. J. Wiedemann, Eesti-Saksa Sõnaraamat. Kolmas muutmatu trükk. Tartu 1923.

¹³ A. W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga-Leipzig 1780, lk. 213.

МЕСТНОЕ ИМЯ МАХТРА

П. А. Аристе,

академик Академии наук Эстонской ССР

Резюме

В 1858 году в Северной Эстонии на мызе Махтра произошло восстание крестьян, которому Эдуард Вильде посвятил свой известный роман «Война в Махтра». *Махтра* — древнее название местности. Оно зарегистрировано еще в первой половине XIII века. Древние записи говорят о том, что первоначальная форма данного слова была **mahtara*, которая состоит из корня **mahta-* и суффикса *-ra*. Корень **mahta-* выступает в топонимике еще в форме *Mahtja* (Махтъя). В современном эстонском языке, а также в близкородственных языках это слово имеет корень *mahta-*, который употребляется в значении 'годиться, быть способным, уметь, мочь; сила, возможно'. В мордовских языках этому прибалтийскому корню соответствуют глагол *маштомс* 'уметь, быть способным' и имя прилагательное *маштовикс* 'пригодный, годный, подходящий'. Письменные памятники эстонского языка, относящиеся к XIX веку, показывают, что в эстонском языке трактуемый корень раньше имел, главным образом, те же самые значения. Поэтому можно полагать, что первоначальное значение названия местности **mahtara* было 'пригодная, подходящая (для использования) земля'.

Поступила в редакцию
21 XII 1956

DER ORTSNAME MAHTRA

P. Ariste,

Mitglied der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR

Zusammenfassung

Im Jahre 1858 brach in Nordestland auf dem Gute Mahtra ein grösserer Bauernaufstand aus, welchen Eduard Vilde in seinem bekannten Roman „Krieg in Mahtra“ beschrieben hat. Der Ortsname *Mahtra* ist sehr alt. Er ist schon in der ersten Hälfte des 13. Jh. registriert worden. Die alten Urkunden sprechen dafür, dass die ursprüngliche Form des Ortsnamens **mahtara* war, welche aus dem Stamme **mahta-* und dem Suffixe *-ra* besteht. Der Stamm **mahta-* kommt auch in dem Ortsnamen *Mahtja* (früher **mahtaja*) vor. In der estnischen Sprache und in den anderen ostseefinnischen Sprachen gibt es einen Wortstamm *mahta-*, welcher folgende Bedeutungen hat: taugen, brauchbar sein, können; Macht, Vermögen. Der Ortsname *Mahtra* ist mit dem erwähnten Wortstamme phonetisch und semasiologisch verbunden. In den mordvinischen Sprachen finden sich genaue Entsprechungen dieses ostseefinnischen Stammes, nämlich *маштомс* 'können im Stande sein, taugen, brauchbar sein', *маштовикс* 'tauglich, brauchbar'. Die Dialekt-aufzeichnungen aus dem 19. Jh. zeigen uns, dass dieser Wortstamm im Estnischen viel häufiger als jetzt diese Bedeutungen hatte. Deshalb kann man voraussetzen, dass die ursprüngliche Bedeutung des Wortes **mahtara* '(zum Feldebau) brauchbar' war.

Eingegangen
am 21. Dez. 1956